

DİNLE UYUMLU KOLLEKTİF BİR DEĞER OLARAK DOĞU HİKMETİ

Mehmet ÖNAL*

ÖZET

Bu makalede, bilgelik ve felsefe kavramları karşılaştırılacaktır. Ayrıca Doğu düşüncesi bilgelik (hikma) Batılı düşüncesi ise felsefesinin kavramı ile ilişkilendirilecektir. Bu bağlamda, Hint, Çin, İslam ve Türk bilgelik anlayışları vurgulanacaktır. Bu bilgi için İranlı sosyolog Ali Şeriati ve Türk filozofu Hilmi Ziya Ülken'in görüşlerinden yararlanılacaktır. Sonunda doğu hikmeti insanlığın ortak değerleri olarak tanımlanacaktır.

***Anahtar Kelimeler:** Hikmet (bilgelik), kolektif değer, felsefe, doğu hikmeti*

(Wisdom [Hikma] as a Collective Value in Agreement With Religion)

ABSTRACT

This article will compare the concept of wisdom and philosophy. It indicates also that, eastern thought is associated with the concept of wisdom (hikma) while western thought is associated with concept of philosophy. In this context, Indian, Chinese, Islamic and Turkish wisdom understanding will be highlighted. For this information, it will benefit from Iranian sociologist Ali Şeriati and Turkish philosopher Hilmi Ziya Ülken's opinions. At the end, wisdom will be defined as the common values of humanity.

***Key Words:** Wisdom, collective values, philosophy, eastern wisdom*

^B Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi. (e-mail: monal63@hotmail.com)

Giriş

Felsefe ve hikmet kavramlarının karşılaştırılması için öncelikle hikmetin tanımlanması gerekmektedir. Fakat bazen bir tanım yapmak baştan düşünceyi bir kalıpta dondurmaya ya da sınırlamak gibi bir sonuç da doğurabilir. Hele hikmet gibi dinamik ve bütüncül bir içerik taşıyan bir kavram için tanımlama ile işe başlamak daha zordur. Aslında bu durum bilim sahasında ve özellikle sosyal bilimlerde yaşanan temel bir probleme işaret eder. Önce bir kavramın veya terimin tarihini mi araştıralım yoksa tarifini mi verelim? Tarihini araştıralım dendiğinde bu araştırmanın sınırı ne olacaktır? Mesela, filanca düşünür ya da ekol, hikmet tarihi içinde yer alabilir mi? Filan konudaki düşünceler felsefenin mi, hikmetin mi, yoksa bilimin tarihi içine mi konmalıdır? Şayet önce tarif yapılmalı dersek, o zaman da bugünün bilgi ve tecrübe birikimi ile tarihteki tek tek hikmetle ilgili olduğu düşünülen, düşünür ve düşünce ürünlerine yönelmek gerekecektir ki, bu durumda da onlardan hangilerini kavramın içine alınacağı, hangilerinin kavramın dışarıda tutulacağı belirlenemez. İşte bu açmazdan çıkmak için belki de bir orta yol olarak, ele alınan terim ve kavramla ilgili herkesin üzerinde uzlaştığı temel özelliklere dikkate alarak sınırlar çizip geçici tanımlar sunmakla işe başlanabilir. Sonra, kabaca kabul edilen bu sınırlar içinde kalan düşünce ürünlerini tarihi süreçlere bağlı olarak derlemek ve mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir şekilde irdeleyerek daha zarif ve oturmuş olan tanımlamalara ulaşmak mümkündür.

Türkçede kullandığımız, *hikmet* terimi, Arapça “*h-k-m*” kökünden gelen, derin, yararlı ve yüksek bilgi demektir. *Hikmet* kelimesinde bilmek, anlamak, kavramak manası da vardır. İnsanın faydalı olanı edinip zararlı olandan kaçınması için düşünüp taşınmasına da *hikmet* denir. Yine olaylar arasındaki sebep sonuç münasebetini anlamak maksadıyla harcanan çabalar sonunda elde edilen ameli ve tecrübî bilgiye de *hikmet* denmiştir. *Hikmet*in diğer bir anlamı ise şuurlu bir anlayış ve derin bir kavrayıştır. Felsefenin (*philosophia*) kelime olarak “bilgeliği sevmek” anlamına geldiği düşünülür ise bu benzerlik yadırganmamalıdır. Fakat *hikmet*in özetle: bilgi, tatbikat, gaye, fayda ve sebep gibi ana unsurları ele alınır ise kuşkusuz bu, onu felsefeden daha

geniş ve kuşatıcı bir bilgi türü olarak karşımıza çıkarır.¹ İslam Ansiklopedisi'nde hikmet, insanların nazari ilimleri edinmek ve akabinde gücü nispetinde iyilik işlemek olarak tanımlanmakta ve bu çabanın da insanı olgunlaştırdığı vurgulanmaktadır.²

İslam'dan önce *hikmet* düşüncesi Mısır, Mezopotamya, İsrail, İran ve Çin gibi pek çok medeniyette entelektüel faaliyetlerin odak kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğuya ait hikmet Mısırlı Hermes Külliyyatı ile yazıya geçirilmiş ve daha sonra çeşitli yollardan batıya aktarılmış olan bir kaynaktır. Sühreverdi El-Maktul'un (1153-1191) deyimini ile, hikmeti bütün dünyaya yayan filozofların piri Hermes'tir.³ Daha çok atasözleri ya da bilgelerin gençlere verdiği öğütler olarak görülen bu *hikmet* anlayışı, bir nevi kolektif değer sistemi olarak köklü bir geleneği temsil etmekteydi. İslam'ın özellikle eski medeniyetlerin bulunduğu coğrafyada yayılması ile medeniyetler arası kültürel sürekliliğin bir sonucu olarak, bu değerler büyük oranda İslam düşüncesi içinde yer almaya başladı.

Yunan filozofları, hikmet her şeyi bilmek anlamına geldiği için ancak Tanrı hikmet sahibidir, biz hikmete sahip olamayız ancak, hikmeti sevebiliriz (philosophia) yani felsefe yapabiliriz, diyerek kendilerine kadar ulaşan doğu kökenli hikmet yerine felsefeye yönelmişlerdir. Fakat bu eski medeniyetlerde oluşan *hikmet* ürünlerinin Müslümanlar tarafından kabulü kolay olmadı. Önce bu kaynaklardan yararlanmanın sağlanması için İslam'ın iki temel kaynağı olan Kuran ve Sünnet'ten referanslar bulunması gerekiyordu.

İslam hikmet anlayışının en önemli referans ise bizzat Kuran'da geçen *hikmet* tabirlerinin işaret ettiği anlamlardır ki bunlar Hz. Muhammed'e hikmet verildiğini bildirmektedirler. Bu verilenin, Kuran'dan farklı bir şey olması gerekir, çünkü Kuran'da, Ona "kitap ve *hikmet*" verildi, dendiğine göre iki ayrı şeyden bahsediliyor demektir.⁴ O halde, bu ikinci şey Peygamberin Kuranın ruhunu yansıtan pratik örnekliğinden başka bir şey değildir. Böylece *hikmetin*, vahyin pratik uygulaması olarak kabul edilmesi daha uygundur. Ayrıca *hikmet*, Kuran'daki bazı ayetlerde ruhun temizlenmesi için verilen bir ilim⁵

¹Uludağ, İslam'da Emir ve Yasakların *Hikmeti*, s. 7, 8.

²Huart, Cl., İslam Ansiklopedisi, M.E.B., 5/1 cilt, İstanbul, 1993.

³Nasr, Seyyid Hüseyin, İslamda Düşünce ve Hayat, s. 254.

⁴Kuran-ı Kerim, Bakara, 231.

⁵Kuran-ı Kerim, Ali İmran, 164..

olarak da karşımıza çıkmaktadır ki bu, İslam tasavvufuna açılan bir pencere olarak görülebilir.

Diğer yönden *hikmetin*, Hz. Muhammed'den başka Hz. Davut, Hz. İsa ve Hz. İbrahim ve Hz. Lokman'a da verildiğinden bahsedilmektedir ki bu *hikmetin* sadece Hz. Muhammet'in yapıp ettikleri ile sınırlı olmadığı, diğer peygamberler vasıtasıyla daha önceki kadim uygarlıklara ulaştırıldığı anlamına gelir. Öyleyse, bütün Peygamberlerin ortaya koyduğu söz ve fiiller de İslamî *hikmetin* sınırları içerisine girmektedir. Bu hikmetin ilahi kökenli bir pratik hayat öğretisi olduğu fikrini pekiştirmekte ve İslam dışındaki uygarlık ve coğrafyalarda da bu türden peygamberi gelenekten beslenen hikmet anlayışlarının alınabileceğini meşrulaştırmaktadır. Bu meşruiyetin en önemli referansı da Hz. Muhammed'in İslam öncesi Arap *hikmetine* ve hakîmlerine olan saygılı tavrıdır. Hz. Muhammed bunlar arasında en fazla temayüz etmiş olanlarından, Kuss B. Saide, Lebid, Übey b. Ebu's-Salt' tan takdirle bahsetmektedir.⁶ Her ne zaman sahabeler İslam öncesi cahilliye dönemine ait *hikmetli* şiirler okusalar Peygamberin onları dinlediği ve önemli noktalarda gülümsediği ve hatta bu *hikmetli* şiirleri okuması için Müslüman şair Hassân b. Sâbit'i (ö. 665) teşvik ettiği rivayet edilmektedir.⁷ Gerek bu tür örnekler gerek Hz. Muhammed'in yaşantısı ve yakın çevresini eğitirken ortaya koyduğu pratik uygulamaları hikmet anlayışının ondan sonra da yaşamasına vesile olan ana referansları oluşturmuştur.

İslam düşünce tarihi dikkatli olarak incelenecek olursa görülür ki, ta ilk dönemden beri İslam düşüncesi içerisinde nüve halinde bir *hikmet* anlayışı vardır. Hatta çok genel anlamda konuşur isek, hemen Peygamberin vefatını takip eden yıllarda Sahabeler, ayet ve hadislerin *hikmetine* bakanlar ve lafız anlamını ölçü alanlar olmak üzere –çok net olmasa bile- ikiye ayrılmışlardı. Mesela, onlardan Abdullah b. Ömer gibi bazıları Peygamber'in yaptıklarını taklit edip onun davranışlarını aynen kopya ederken, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Aişe gibi diğer büyük sahabe peygamberin ne yaptığından ve nasıl yaptığından ziyade, niçin yaptığına bakan, yani onun davranışlarının altında yatan *hikmetleri* gözetken ikinci bir grubu oluşturmaktadır.

⁶Uludağ, a. g. e., s. 9.

⁷Nadwi, A Guidebook for Muslims, p. 151.

Bu sosyal ve zihni açıdan hikmeti almaya hazır hale gelen Müslümanlar ya da Müslümanlarla birlikte yaşayan diğer din mensubu düşünürler kadim medeniyetlerde hazır bulunan *hikmete* ve felsefeye yönelmeye başlamışlardır. Burada, Kuran'dan alınan “İsmail, İdris ve Zülfükil'i hatırla ki onlar sabra uyanlar arasındaydı.”⁸ “Biz o (İdris Peygamber)ji yüksek ilim derecesine yükselttik”⁹ ayetleri birlikte ele alınır ise bu konuda ciddi referanslar olarak görüleceği aşikârdır. Bu yüzden, İdris peygamber ilim ve sanatın ilk temsilcisi ve *hikmetin* babası olarak görülmüştür. Müslüman düşünürlere göre bütün bu peygamberlere has *hikmetler* Hermetik¹⁰ külliyyatta derlenip toplanmıştır. O halde bu tür kadim *hikmet* anlayışlarından istifade etmekte bir sakınca yoktur. Hatta onların çoğuna göre, orijinal olarak peygamberlerin öğretilerinden derlenen Mısır'daki Hermes külliyyatı aynı zamanda Helenistik yunan felsefesi için de temel oluşturmaktadır. O halde felsefe de daha önceki peygambere ait olan *hikmet* ve tecrübelerin tortulaşmış kalıntılarından başka bir şey değildir. Mesela, bu görüşü referans alan İhvan al-Safa felsefecileri, Yunan felsefesini Peygamberi ışıktan aydınlanan bilgelerin ortaya koyduğuna inanırlar. İbn Sina'ya göre ise *hikmet* orijinal olarak İsrail Oğullarına gönderilen peygamberlere aitken daha sonra Yunanlılara geçmiştir. “Ama” der İbn Sina, “bu *hikmetin* tamamı nihayet İslam'da yeniden ortaya konmuştur.”¹¹ İşte bu yaklaşım, Müslüman düşünürleri *hikmet* kavramını, felsefeyi de içine alacak bir genişlikte kullanmaya yöneltmiştir.

Bu anlayışın pratik karşılığı ise özellikle M. S. 9. asırda yoğunlaşan Yunan dilinden Arapçaya çevirilerin başlatılmasıdır. Bu devirden sonra da bazen '*hikmet*' kelimesi' yerine 'felsefe' kelimesi kullanılmaya başlamıştır. Fakat İbn Sîna (980-1037) ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi bazı dikkatli filozoflar, doğu felsefesi için daha geniş bir anlam ifade eden '*hikmet*' terimini 'felsefe'ye tercih etmişlerdir. Mesela, İbn Rüşd felsefe kelimesi yerine bilinçli olarak '*hikmet*' kelimesini

⁸Kuran-ı Kerim, Enbiya, 85.

⁹Kuran-ı Kerim, Meryem, 56, 57..

¹⁰Mısır'da M.Ö. 100 ile 300'lü yıllar arasında yazılmış olduğuna inanılan, eski Mısır *hikmetini* anlatan 18 küçük kitaptan oluşan külliyyat. Mistik ve felsefi özellikler taşıyan bu metinlerin Yunan Tanrısı Hermes ile özdeş tutulan Trismegistus onuruna yazılan ilhamlar olduğuna inanılır. (Dictionary of Beliefs and Religions, by Rosmary Goring, Larousse, Edinburgh, 1994).

¹¹Nasr, Islamic Cosmological Doctrine, s. 15.

kullanmıştır. Yine bu sebepten olsa gerek, İbn Sina, doğu felsefesinden bahseden kitabına ad olarak *el-Hikmet il-Maşrikiyya* (Doğu Hikmeti) adını vermiştir.¹² Sühreverdi'de Yunan felsefesi dışında kalan bilgeliği ifade etmek için *hikmet* tabirini kullanmaktadır.¹³ Öyleyse bu çizgiyi takip ederek felsefe terimi yerine bilinçli olarak kullanılan hikmet teriminin özellikle Asya'da karşımıza çıkan resmini biraz daha netleştirmek gerekmektedir.

İslam dünyasında şu ya da bu şekilde felsefe ile uğraşan Müslüman düşünürlerin hemen hemen hepsi yazmış oldukları eserlere **felsefe** değil **hikmet** adını vermişlerdir. Onlardan çok küçük bir grup için felsefeci ya da filozof anlamında **feylesof** tabiri kullanılmıştır.¹⁴ Müslüman düşünürler ya da felsefeciler için hep hakîm tabiri kullanılmıştır. İslam düşünürlerinin kendi eserlerine ve daha önceki düşünürlerin eserlerine **felsefe** değil de **hikmet** demeleri bir tesadüf ürünü olamaz. Çünkü ta ilk çevirilerle birlikte hem *felasife*, hem de hikmet terimleri bilinmekteydi. Çünkü İslam'ın doğup serptildiği Mısır Mezopotamya Suriye, Orta Asya ve Yemen gibi bölgelerde Müslümanlar Doğu'ya ait kadim hikmet anlayışından (Hint, Çin Mısır, Mezopotamya ve Türk bilgeliği) haberdar idiler. Bu yüzden felsefe ile hikmet arasındaki fark adı geçen bu kadim hikmet anlayışlarıyla ilgili bilgileri sayesinde bilinmekteydi. Böylece, Doğu ve Batı medeniyeti arasında bir köprü hükmünde olan Müslüman düşünürler bir senteze yönelmişler ama tercihlerini dine biraz daha soğuk gelen felsefe kavramı yerine hikmetten yana kullanmışlardır, diyebiliriz.

Hikmet Felsefe Farkı

Yukarıda ele alınan bütün hikmet tanımları ve tarihi arkalana baktığımızda özetle hikmetin, Hint, Çin ve Mezopotamya üçgeninde şekillenen Doğu'ya, özellikle Asya'ya ait bir soylu bilgi birikimi olduğu açıkça görülmektedir. Bu hikmetin Batı'da bir anlam daralması geçirerek felsefeye dönüştüğü de söylenebilir. Öyleyse konunun anlaşılması için çok genel bir bakışla hikmetin daha çok Doğu, felsefenin ise Batı insanın düşünce, kültür ve hayat tarzını yansıttığını söyleyebiliriz. Zaman zaman

¹²Huart, Cl., İslam Ansiklopedisi, cilt: 5/1.

¹³Corbin, History of Islamic Philosophy, s. 153.

¹⁴*Feylesof* teriminin daha çok Aydınlanma dönemi sonrasında ortaya çıkan Müslüman Osmanlı düşünürleri için kullanıldığı göz önüne alınırsa bu adlandırmanın bir istisna olabileceği de kabul edilebilir.

birbirleri ile kurdukları temasın oranına göre sentezler kuran bu iki medeniyetin birbirinden farklı olan yönlerini ortaya koymadan hikmet ve felsefe arasındaki farka dikkat etmek gerekmektedir. Bu konuda İranlı sosyolog Ali Şeriatî'nin ciddi tespitleri vardır. Bu yüzden makalenin bundan sonraki kısmında ağırlıklı olarak onun görüşlerinden yararlanılacaktır.

Şeriatî, Doğu ile Batı arasındaki farkı hümanizm ile teizm kavramlarını açıklayarak ortaya koymaya çalışıyor. Ona göre hümanizm Tanrı veya tanrılara karşı insana asalet bağıslama peşindedir. Hümanizm için aslolan insandır ve bu insan tanrısal sıfatlara sahip olmak ve ona doğru yücelmek gibi bir gaye gütmmez. Hümanist bir batılı kendini değerlerden, yücelikten ve güzellikten yana tam sayar; Tanrı karşısına koyar kendini. Yani her şeyin merkezinde insan vardır. Mesela Yunanistan bu anlayışın sistematize edildiği bir yerdir. Yine hümanizmde insan -Tanrı ilişkisi, kul ve mabut ilişkisi, yaratan, yaratılan veya aşağı yukarı ilişkisi değildir. Sanki Tanrı ve insan, dünyayı zapt etmek isteyen iki dünyevi gücü temsil eder. Bu yüzden insan, kaderini ele geçirmek isteyen Tanrılara karşı mücadele etmek ve tanrıların esaretinden kurtulmak için hümanizmi icat etmiş ve Tanrıya savaş açmıştır. Hatta ilahi dinlerde yer alan şeytanın karşılığı diyebileceğimiz Promethous Yunan mitolojisinde insanın dostu tanrıların düşmanıdır. Bu yüzden onların gücünü kırmak için ateşi çalıp insana vermiştir. Tanrılar da çok çok yüce ve aşkın varlıklar değil daha çok milli kahraman ya da zalim hükümdar gibidirler. Hâlbuki İbrahimi dinlerde şeytan kötü biridir. Tanrı ile insanın arasını açan, insanı bu dostluktan uzak tutmaya çalışan bir yaratıktır. Yunan düşüncesi, olması gerekenin yerine daima olanı koymaya çalışır. Ölümünden sonraki hayata ve maneviyata karşı soğuktur. İşte Batı insanına ait bu özellikler, dine, felsefeye ve daha sonraki sosyal hayata yansıyan temel medeniyet unsurları¹⁵ halini almış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁶ Belki bu anlayışa uymayan bazı durumlar da Hristiyanlık ile gelen Doğu'ya ait unsurların yansımadır.

¹⁵Yunan ve Roma'da insanın çıplak gösterilmesi ve resmedilmesini de bir nevi göksel olana, mesela, meleklerle karşı bir güzellik yarışı olarak yorumlanabilir. Bu yüzden doğu giyinik olmayı batı ise çıplaklığı öne çıkarmaktadır. Ortaçağda Batı dünyasının giyinik olması da yine Doğu kültürünün bir yansımasıdır. (Şeriatî, Dinler Tarihi, I. Cilt, s.186)

¹⁶Şeriatî, Ali, Dinler Tarihi, I. Cilt, s. 182-186.

Zaten Hıristiyanlığın da bir doğu dini olduğu düşünülür ise bu durum daha iyi anlaşılabilir.

Ali Şeraiati doğu insanını temsil eden teizmde merkezde tanrının var olduğunu savunur. İnsanlar ona yaklaşmakla, itaat ve ibadet etmekle şeref ve asalet kazanırlar. Değerlerin kaynağı Tanrı ya da tanrılardır. Bu da doğunun düşünce ve eylem dünyasının temel unsurlarıdır. Ona göre, batı düşüncesi insan ile Tanrı arasındaki açığı kapatmak için Tanrıyı küçültüyor ve ona insan sıfatları yüklüyor. Doğu düşüncesi ise insan ile Tanrı arasındaki bu açığı azaltmak için insanı yüceltecek, tanrılaştıracak ve onun seviyesine yükseltecek yol ve yöntemler bulmaya çalışıyor. Bu yüzden İslam tasavvufunda aslanan tanrıya ait sıfatlarla sıfatlanmaktadır. Yunan düşüncesi içinde yer alan Pisagor ve Platon hikmet (irfan) duygusuna ve tabiat ötesi inancına sahiptirler ama her ikisi de bunu Doğunun hikmet anlayışından devşirmişlerdir. Bu açıdan Yunan görüşü çok dar bir görüştür, onlarda da ahiret anlayışı vardır ama bu hemen bu dünyada şehre bitişik olan dağın arkasındadır. Tanrı ya da Tanrılar vardır ama daha çok milli kahramanlar gibi hemen gözükken karşı dağlarda yaşarlar. Fakat bu görüş darlığına rağmen fikri ve felsefi yönünden batı düşüncesi derindir. Ayrıca doğu insanı aşk ve tanıma ile yücelmek isterken batılı akıllılıkla ve tabiat kuvvetlerini kontrol etmekle yücelmek ister. Doğu irfanı (hikmet) insanı sürgündeki bir ilahi varlık gibi algılar. Bu yüzden maddi varlık hep göz ardı edilmiştir; ruhi olanın gölgesinde kalmıştır.¹⁷ Ağırlık fiziğe değil metafiziğe, dışa değil, içedir.

Doğu medeniyetine baktığımızda hayata bakışın Batı'dan radikal olarak ayrıldığını görüyoruz. Mesela Buda'nın bahsettiği bilgi felsefe değil *sophiadır* (hikmet). Daha eski Hint metinleri olan Vedalar daha ilahi özellikler taşır. Hatta Ali Şeraiati'ye göre Vedalarda diğer dinlerin mesela Tevrat ve İncil'in metinlerine göre daha derin bir ilahilik, daha net bir teizm vardır. Veda, hissetme, kendini bulma ve kendi olma ilmidir diyebiliriz. Vedaların dedikleri öğrendiğimiz değil hazır bulduğumuz şeylerdir. Çünkü öğrendiklerimiz eşyanın bizde yansımasıdır ama hazır ilim hakikattir. Yani, bizim emin olduğumuz kendi halimize yönelik bilgimizdir yoksa nesnenin bilgisi değil. Burada ilim ve tekniğe temel olan bilgiden farklı bir bilgiyle karşılaşırız. Şeraiati, tarih ve kültürde Doğu olarak Hint ve Eski Çin'i, coğrafyada Doğu denince de, Çin, Hint, Endonezya, Japonya, İran, Küçük Asya v.s. içine alır. Coğrafyada

¹⁷Şeraiati, a. g. e., II. Cilt, s. 182- 190.

Doğu'ya eklenebilecek en önemli, unsur İbrahimi dinlerin getirdikleridir.¹⁸

Bu ara'da Türk hikmet ve tefekkürüne de kısaca işaret etmek gerekmektedir. Çünkü Türk hikmeti de tek tek filozofların teorik çalışmalarıyla şekillenen Yunan felsefesinden çok doğu hikmet anlayışına paraleldir. Bu konuya sürekli işaret eden Hilmi Ziya Ülken, Türk Tefekkürü Tarihi adlı müstesna eserinde Türk tefekkürünün en mühim eseri olarak hikmeti görmektedir.¹⁹ Eserin bütününe hakim (bilge) olan asıl amaç Türk hikmetinin diğer hikmetlerden farkını netleştirmektir. O hikmeti “Hiçbir muayyen şahsiyetin eseri olmayıp, bütün cemiyete ait olandır ki ona *collectif* tefekkür diyebiliriz” şeklinde tanımlamaktadır ki bu yönüyle o açıkça hikmeti doğuya ait olan bir kavram olarak Batı'da tek tek filozofların ürettiği felsefeden ayrı tutar.²⁰ Türklerde ortaya çıkan hikmet anlayışı yine kendi içinde tutarlı bir kolektif değer sistemi olarak Müslümanlık içinde kendine uyumlu bir yer buldu. Bu anlamda doğu medeniyetinin hikmete bağlı bu kolektif değer sistemi hem Araplar hem İranlılar hem de Hintliler hem de Türkler arasında İslam'dan sonra da rahatlıkla yaşama imkânı bulması bu kolektif değer sisteminin derinliği ve dinle barışık oluşu ile ilişkili olarak görülmelidir.

Hilmi Ziya Ülken'in Türk hikmetini ifade etmek için kullandığı kolektif tefekkür çağdaş düşünürlerin de dikkatini çeken bir konu olmuştur. Hatta Freud'un psikoanalitik yaklaşımı ile Jung'un analitik psikolojisi arasındaki fark da bu tartışmadan doğmuştur. Freud'un kişisel bilinç dışılığı ile Jung'un kolektif bilinç dışılık kavramları arasındaki fark insanlığın çok eski ve derin bilgelik durumlarına işaret etmektedir. Jung'a göre kolektif bilinçdışı, kişisel bilinçdışı ile kıyaslanamayacak kadar ruhun çok daha derinlerinde yer alan herkeste görülen yaygın yaşam durumlarından ve bunların uzun tarihsel süreçlerinden beslenmektedir. Ona göre tek tek bireylerin bilinçaltının bir kısmı kendi bireysel hayat tecrübesinden kaynaklanırken diğer bir kısmı insanlığın tecrübe birikimiyle yavaş yavaş şekillenmiş olan adeta insanlığın ortak değerlerinden oluşmaktadır.²¹

¹⁸Şeriati, a. g. e., II. Cilt, s. 145, 190.

¹⁹Ülken, Türk Tefekkür Tarihi, s. 23.

²⁰Ülken, s. 7.

²¹Cevizci, Ahmet, Paradigma Felsefe Sözlüğü, s. 1015.

Doğu'da, özellikle Hint'te, felsefe, din, ilim ve ahlak, hatta sanat hiçbir zaman birbirinden ayrı olmamıştır. Bugün de pek ayrılmış değiller. Filozof örnek bir şahsiyet, din ve ahlak adamı, sanatkâr ve aynı zamanda büyük bir sanat bilimcisidir. Mesela Tagor, hem büyük bir dini şahsiyet, hem meşhur bir filozof, hem de ahlak açısından istisna bir kimliktir. Buna onun, romancı, tiyatro yazarı, musiki bilgini olması ve ressamlığı da eklenince durum daha net ortaya çıkacaktır.²² Pakistan'ın büyük düşünürü Muhammet İqbal de hakîm bir kişilikte karşımıza çıkar. Hikmetin bütüncül atmosferinde yetişen İqbal hem Hint hem İslam hikmetinden ve batı felsefesinden yararlanmış ve ortaya hakîm bir kişilik çıkmıştır. Bu kişilik hem bir şair, hem filozof, hem sosyologdur. Onu aynı zamanda bir siyaset teorisyeni, hem de politik bir aktör olarak görüyoruz. Onun iyi bir eğitimci olduğu da doğrudur. Bilginin bu pratik yön dikkate alınır ise ona verilecek en uygun unvan hikmet sahibi (bilge) olduğudur.²³ Demek ki bu bütünlük ve kuşatıcılık hikmetin bir özelliği olarak medeniyete yansımıştır.

Buna karşın Yunan ve Roma'da bu bütünlük hep göz ardı edilmiş ve mesela sanat, ta 2500 yıl kadar önce dinden ayrılmaya başlamıştır. Batı sürekli bir parçalanma, sürekli bir branşlaşma ve bütünden kopuş yaşamıştır. Bugün Batı analiz edilmiş unsurlarla bütünden ve ilk çıkış noktasından o kadar çok uzaklaşmış ki bu unsurları tekrar toplaması mümkün olamamaktadır. Batıda yaşanan insana ait bugünkü genel kimlik krizi, sosyal olaylardaki sapmaların yüksekliği, çevre faciaları, tek boyutlu ilerleyen bilgi dallarının çıkmazları bir kez daha onları Doğu hikmetine yöneltmiş bulunuyor. Hatta bilim dahi makro ve mikro âlemde bütünden o kadar uzaklaşmış ki adeta maddenin bittiği, mevcut kanunların işlemediği sınırlarda din ve felsefeden yardım talep eder duruma gelmiştir. Tıp ulaştığı baş döndürücü gelişmelere rağmen ne yapacağını bilemez durumda ahlak ve dinden yardım alma ihtiyacı hissetmektedir. Aslında Batı'nın bu yönelimi, bu arayış ve yardım çağrısı Doğu'nun kadim hikmet anlayışına yöneliktir. Fakat bazıları bu yönelimi hikmet adı altında felsefe ile karşılamaya çalışıyor. Belki Batı'da interdisipliner çalışmaların öne çıkması da bu açığı kapatmaya yönelik olarak görülebilir.

²²Şeriati, a. g. e., II. Cilt, s. 129.

²³Bkz., Mehmet Önal, Necmettin Tozlu, "As a Muslim Wise Man Muhammet Iqbal", *Hamdard Islamicus*, Haziran-Temmuz, 2007.

Bugün Batılı insanın hermenötik ve ekoloji çalışmaları, interdisipliner yaklaşımları, ahlak ve dine yönelimler onların Rönesans'tan beri içine düştükleri, pervasızca sürdürülen varlık bilgi ve değeri parçalamalarının doğurduğu krizleri aşmaya yetmeyecektir. Çünkü bu çalışmaları sürdüren zihinler Doğu hikmet anlayışının sağladığı bütüncü bakıştan mahrumdur. Bu krizin aşılmasına yönelik ortaya konacak en ciddi çalışma tarihte belki de ikinci kez Doğu ile Batı arasındaki sentez noktalarında bulunan Müslüman düşünürlere düşecektir. Çünkü İslam inanç esaslarının odağında yer alan tevhit kavramı hikmetin bütüncü ruhuna denk düşmektedir. Ayrıca Hz. Muhammed'in kişiliğinde yansıyan örneklik de hikmeti işaret etmektedir. Çünkü onun bütün yapıp ettikleri kayıt altına alınmıştır. Ali Şeriatî'nin deyimiyle, tevhit insanın, ırk ve sınıfların ve varlığın birliğini öne çıkaran yapıcı bir sosyal etkendir. Yani varlık âleminin birliği, dünyanın uyumu, bütün unsurların yakınlığı ve tabiat ötesinin uyumu hep tevhit inancının düşünceye yansımış halidir. Bu anlamda Buda'nın da reddettiği şey tevhit değil şirktir. Fakat Batı inanç dünyasında tevhit ve şirki birbirinden ayırmak o kadar kolay değildir. Çünkü kültürde bunların her ikisi de atbaşı gitmektedir.²⁴

Teorik anlamda da, Doğu ve Batıya ait olumlu ya da olumsuz olarak sınıflandırılmış özellikler tekrar hikmet terimi dikkate alınarak tasnif edilmelidir. Belki de Doğu'da yaşanan olumsuzlukların kaynağı olarak görülen sebepler yanlış bir çıkarımın sonucudur. Mesela uzun yıllar Doğu insanların, keşke her konuda biracık küllî bilgi edinmek yerine biz de batılılar gibi sadece bir konuda uzmanlaşmış olsaydık, dediği durum kesinlikle tartışılması gereken bir konudur. Çünkü hikmete dayanarak bütünü bilmenin hayatı daha anlamlı ve soylu kıldığı bir gerçektir. Bu noktada insan, batılıların da keşke bütünden bu kadar kopmasaydık, dediklerini duyar gibi oluyor. Felsefeyle başlayan bilimle devam eden uzmanlaşmak belki insanın hayatını biraz daha kolaylaştırmakta ama buna karşılık onu diğer insanlardan, tabiattan ve Tanrı'dan uzaklaştırmakta, hayatı parçalamakta ve insanı yalnızlaştırmaktadır.

Sonuç

²⁴Şeriatî, a. g. e., II. Cilt, s. 10, 108.

Hikmeti tanımlayabilmek ve onu felsefeden bağımsız bir terim olarak ortaya koyabilmek için zaman zaman hikmet tarihinden tanımlamalara, zaman zaman da hikmet tanımlamalarından tarihe doğru gidip gelen bir düşünce örgüsü izlemek gerekmektedir. Çünkü gerek bize kadar ulaşan hikmet tanımları gerekse hikmet adıyla ortaya konan bilgelik ürünlerinin en temel özelliği onların pratik (*hikmet-i ameliye*) bir yönünün olması ve kolektif bir değer sistemine dayanmasıdır. Bunun yanında **hikmetin, insana ait bütün yönlerini hesaba katan bir denge durumu olması, yani, din, ahlak, felsefe, tecrübî bilgi ve sanatı** uyum içinde birleştirmesi de onun temel özelliklerinden biridir.

Kısacası, *hikmet*, sırf teorik olmayıp aynı zamanda pratikte de uygulanan bir kavram olarak Yunan felsefesinden ayrılır. *Hikmetin* kapsama alanı daha geniş olduğundan ve din ile çok daha barışık bir atmosfer oluşturduğundan felsefeyle kıyaslandığında toplum katmanlarında daha yaygın bir ilgi gördüğü anlaşılır. Felsefenin asıl kaynağı *hikmet*dir. 'Felsefe', '*hikmetin* teorik kısmının Yunan düşüncesinde sistematik hale getirilmiş biçimi olarak görülmelidir. Bu sonuçlara dayanarak, Doğu ve özellikle İslam düşüncesi ve medeniyetini bir kez de '*hikmet*' kavramını odağa alarak okumak gerekmektedir. Bunun yolla, kolektif değerlerin kaynağının Doğu'nun hikmeti mi Batı'nın felsefesi mi olduğu daha net anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul, 2005.
- CORBİN, Henry, *History of Islamic Philosophy*, Islamic Publications Ltd.: London, 1993.

- Encyclopedia of Religion and Ethics*, Hasting, James, T. and Clark: Edinburgh, 1921.
- Encyclopedia Britannic*: London, 1949.
- Encyclopedia of Islam*, (New Edition), Luzac and Co.: London, 1971.
- HUART, Cl., *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B., 5/1 cilt, İstanbul, 1993.
- İslam İnançları Sözlüğü*, Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitapevi: İstanbul, 1994.
- İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, cilt no: 5/1, İstanbul, 1993.
- KAMALİ, Muhammad Hashim, *Principles of Islamic Jurisprudence*, The Islamic Texts Society: Cambridge, 1991.
- Kurân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Süleyman Ateş, Kılıç Yayınları: İstanbul.
- NADWİ, Abul Hasan Ali, *A Guidebook for Muslims*, p. 151. (İng. Çev. Mohiuddin Ahmad), Islamic Resarch ve Publication: Hindistan, 1985.
- NASR, Seyyed Hossein, *Islamic Cosmological Doctrine*, Bath, 1978.
- Örnekleri ile Türkçe Sözlük, MEB, Ankara, 1995.
- SARDAR, Ziauddin, *The Future of Muslim Civilization*, Mansell Publishing Limited,: London, 1987.
- ŞERİATİ, Ali, *Dinler Tarihi*, I. Cilt (çvr. Abdullah Şahin,) Yedi Gece Kitapları, İstanbul, 1982.
- Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 1974.
- ULUDAĞ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara, 1997.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY, İstanbul, 1982.